

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.
Ефективна економіка. 2024. № 2.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.2.46>

УДК 330

Н. І. Козьмук,

к. е. н., доцент, доцент кафедри соціального забезпечення та управління персоналом, Львівський національний університет імені Івана Франка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7438-8691>

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТІНЬОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ В ПІДПРИЄМНИЦЬКОМУ СЕКТОРІ В УМОВАХ ВІЙНИ

N. I. Kozmuk,

PhD in Economics, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Social Security and Personnel

Management, Lviv Ivan Franko National University

REASONS FOR THE EMERGENCE OF SHADOW EMPLOYMENT IN THE BUSINESS SECTOR DURING THE CONDITIONS OF WAR

У період воєнних дій та часи повоєнного відновлення, заходи державної політики у сфері збереження та використання людського капіталу мають бути максимально ефективними. Важливим для залучення робочої сили в поле зайнятості в воєнний час і період економічного відновлення залишається питання забезпечення мобільності робочої сили, що визначає рівень адаптивності до змін умов праці та сприяє забезпеченню потреб підприємств у робочій силі. Крім того, під час війни, не втрачають актуальності заходи

щодо відновлення та запровадження адекватних дій для забезпечення стійкості економічної системи в цілому та ринку праці, зокрема, здатних функціонувати та розвиватись в умовах нових викликів для досягнення стратегічних цілей, щодо забезпечення права людини на гідну працю, нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку. Вирішення цього завдання потребує підвищення дієвості соціальних ліфтів, що сприяють створенню сприятливих умов для економічної самореалізації осіб та формування адаптивності робочої сили та ринку праці. Політика повоєнного ринку праці повинна бути двополярною та орієнтуватися як на внутрішній сегмент, так і зовнішній – вимушених переселенців за межі країни. Стосовно внутрішнього ринку праці, попри його суттєві прогалини, незбалансованість, величезні втрати, викликані війною, тонізацію зайнятості, потрібно створювати умови для розвитку внутрішньої мобільності в усіх зазначених вище формах.

У цій статті аналізуємо причини виникнення тіньової зайнятості в умовах війни та досліджуємо їх з використанням статистичних, системних та функціональних методів наукового дослідження. При цьому, метою проведеного дослідження і аналізу є узагальнення теоретичних аспектів тіньової зайнятості в підприємницькому секторі в умовах війни, а також формулювання та винесення пропозицій щодо її скорочення. Зокрема, акцентовано увагу на необхідності внесення суттєвих змін в систему адміністрування, покращення умов праці, підвищення розміру мінімальної заробітної плати та зменшення податкового навантаження.

In the period of war and post-war reconstruction, state policy measures in the field of preservation and use of human capital should be as effective as possible. The issue of ensuring the mobility of the workforce, which determines the level of adaptability to changes in working conditions and contributes to ensuring the needs of enterprises in the workforce, remains important for attracting the workforce to the employment field during wartime and the period of economic recovery. In addition, during the war, measures to restore and implement adequate actions to ensure the

stability of the economic system as a whole and the labor market, in particular, capable of functioning and developing in the conditions of new challenges to achieve strategic goals, to ensure the human right to decent work, do not lose their relevance , a new quality of economic, social and humanitarian development. Solving this task requires increasing the effectiveness of social elevators, which contribute to the creation of favorable conditions for the economic self-realization of individuals and the formation of the adaptability of the workforce and the labor market. The policy of the post-war labor market should be bipolar and focus on both the internal segment and the external segment - forced migrants outside the country. With regard to the internal labor market, despite its significant gaps, imbalances, huge losses caused by the war, toning of employment, it is necessary to create conditions for the development of internal mobility in all the above-mentioned forms.

In this article, we analyze the causes of shadow employment in the conditions of war and investigate them using statistical, systematic and functional methods of scientific research. At the same time, the purpose of the conducted research and analysis is to generalize the theoretical aspects of shadow employment in the business sector in the conditions of war, as well as to formulate and make proposals for its reduction. In particular, attention is focused on the need to make significant changes in the administration system, improve working conditions, increase the minimum wage and reduce the tax burden.

Ключові слова: підприємництво, тіньова зайнятість, зайнятість в підприємницькому секторі, неформальна зайнятість, трудові відносини, ринок праці, умови війни, ринок праці в умовах війни.

Keywords: entrepreneurship, shadow employment, employment in the entrepreneurial sector, informal employment, labor market, labor relations, conditions of war, labor market in conditions of war.

Постановка проблеми. Актуальною необхідністю є пошук новітнього інструментарію адміністрування та державного регулювання ринку праці у складний період війни та наближення трудової політики України до кращих

європейських зразків, забезпечення усунення тінізації зайнятості. Усе це обумовило актуальність, постановку проблеми, логіку та структуру дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичний та практичний фундамент досліджень у напрямі тіньової зайнятості формується завдяки працям таких вітчизняних фахівців, як Н.А. Гук, Л. Шаульська, Н. Якімова, В.С. Онанченко, С.В. Зливко, О.О. Коломієць, Ю.М. Харазішвілі, В.О. Сітенко, Ю.М. Голей, І.В. Тютюник, Н.А. Антонюк, Н.В. Котенко. Також, особливу увагу дослідженням проблем регулювання та розвитку ринку праці в Україні приділяли вітчизняні вчені: В. Антонюк, С. Бандур, В. Брич, Л. Безтелесна, Т. Бурлай, М. Ведерніков, В. Геєць, О. Грішнова, М. Долішній, О. Дороніна, Т. Заяць, С. Злупко, Л. Ільїч, А. Колот, С.Кожем'якіна, Е. Лібанова, Л. Лісогор, О. Левченко, Ю. Маршавін, О. Новікова, В. Онікієнко, І. Петрова, В. Петюх, Л. Семів, М. Семикіна, Л. Шаульська, О. Цимбал та інші. Попри багатоаспектність досліджень щодо особливостей та перспектив розвитку ринку праці в умовах суспільних трансформацій, проблематики інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади, подальшого розвитку потребує низка теоретичних, методологічних та практичних аспектів його регулювання в умовах воєнної та повоєнної економіки, а також, зниженню та усуненню явища тіньової зайнятості. Станом на сьогодні, оприлюднена незначна кількість досліджень, що стосуються ринку праці та його тінізації у воєнний час. Це зумовлено сучасними реаліями, браком достовірних статистичних даних, неможливістю проводити соціологічні опитування та часом, щоб опрацювати дану тематику дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою є ідентифікація реальної ситуації на ринку праці України та обсягів тіньової зайнятості в умовах війни, обґрунтування перспектив щодо нейтралізації їх негативних наслідків для економіки країни.

Виклад основного матеріалу. Якщо говорити про універсальне визначення, то тіньову зайнятість розглядають як « .. вид зайнятості, коли факт встановлення трудових відносин між працівником і роботодавцем ховається від

держави. Ці відносини приховуються за ініціативою роботодавця або працівника для того, щоб не платити податки або обійти той чи інший закон». З метою більш детального аналізу явища тіньової зайнятості в українському суспільстві, варто наголосити на законодавчому закріпленні терміну «зайнятість» загалом, яке, відповідно до ст.1 Закону України «Про зайнятість населення», являє собою не заборонену українським законодавством діяльність осіб, яка пов'язана із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу у грошовій або іншій формі [1]. Доцільно зазначити, що у цьому аспекті держава повинна створювати всі належні умови для ефективної зайнятості населення, інвестувати у високопродуктивні і найбільш затребувані галузі, сприяти працевлаштуванню українського населення, створювати нові робочі місця, забезпечувати соціальний захист безробітних осіб, а також здійснювати кардинальні зрушення у сфері мотивації залучення до легальної праці тощо.

Щодо стану ринку праці, то у 2020–2021 рр. в Україні загальна кількість недовикористаної робочої сили віком 15–70 років (з урахуванням неповної зайнятості, пов'язаної з тривалістю робочого часу, безробітного населення та потенційної робочої сили) становила біля 1,9 млн осіб., рівень недовикористання робочої сили – 10,5 відсотків. Варто відзначити, що приблизно половина потенційної робочої сили перебували в стані незайнятості 12 місяців і більше, що суттєво загострює ризики довготривалого безробіття. [2]. Довготривале безробіття не дає можливості державі повною мірою використовувати трудовий потенціал країни для розвитку соціально-економічної сфери та знижує економічну спроможність держави. Його наслідками є втрати обсягів ВВП, недоотримання надходжень до соціальних фондів та додаткове навантаження на них, адже їх бюджет повинен збільшувати витрати на фінансування заходів сприяння зайнятості та соціального захисту безробітного населення. Статистика безробіття за причинами незайнятості свідчить про значне поширення практики примусових звільнень з економічних причин. [3]

Унаслідок агресії РФ знищено чимало бізнесу, зокрема великих промислових об'єктів. За даними Європейської бізнес-асоціації, 53% її членів працюють з обмеженнями, 3% перестали працювати. Як наслідок, 15% опитаних асоціацією компаній скоротили працівників або відправили їх у неоплачувані відпустки [4].

Очевидно, кількість безробітних зросла, але держава "бачить" далеко не всіх з них. За даними Держслужби зайнятості, статус безробітних у січні-листопаді 2023р. отримали 544 тис. українців – на 16% менше, ніж за цей же період 2021 року. [4]

У листопаді 2023 року офіційний статус безробітного мали 215 тис. осіб – на 18% менше, ніж на цю дату 2021 року і на третину менше, ніж 1 березня 2022 року. [4] Але, мова йде про офіційні дані. Реальні показники рівня зайнятості населення можуть бути іншими, через значну кількість осіб, яких торкнулось неофіційне працевлаштування. Аби розібратися в причинах таких розбіжностей, на нашу думку, варто вирізнити людей, які втратили роботу, безробітних людей, офіційно зареєстрованих безробітних та неофіційно працевлаштованих.

За методологією Міжнародної організації праці (МОП), безробітна людина – це особа віком 15-70 років, яка щонайменше чотири тижні активно шукає роботу або готова почати працювати протягом найближчих двох тижнів.

Не кожен, хто втрачає роботу, стає безробітним, бо він може перестати шукати роботу. Також далеко не кожен безробітний офіційно реєструється в центрах зайнятості. За оцінками уряду, офіційний ринок праці охоплює лише третину ринку праці країни, тому його дані мало відображають тенденції сектору. За матеріалами Держпраці, оскільки не всі роботодавці декларують свої трудові відносини, Держбюджет України втрачає близько 100 мільярдів гривень щороку, а рівень тіньової зайнятості сягає 9% від кількості зайнятого населення.

У своїй праці І.В. Тютюнник, Н.А. Антонюк і Н.В. Котенко виділяють таку низку причин тіньової зайнятості:

- низький рівень реалізації економічних, політичних і соціальних реформ, що спричинює послаблення конкурентоспроможності підприємств, недостатність робочих місць та погіршення умов праці;

- недосконалий ринок праці, що зумовлює порушення роботодавцем своїх трудових обов'язків, зокрема затримку заробітної плати, незабезпечення належними і безпечними умовами праці, нехтування трудовою дисципліною [5].

На нашу думку, за аналогією до класифікації тіньової економіки, яку запровадив американський економіст Е. Фейдж виділив чотири форми тіньової економіки: незадекларована, неформальна, незареєстрована – з погляду нової інституціональної економічної теорії, в основі якої – джерела отримання тіньових доходів і правила, які були порушені чи не враховані в процесі господарської діяльності [5], можемо виділити :

- незадекларовану зайнятість – трудові відносини, при яких суб'єкти господарювання уникають або ухиляються від фіскальних правил, визначених у Податковому кодексі;

- неформальну зайнятість – трудові відносини, спрямовані на уникнення витрат, пов'язаних із дотриманням законів та адміністративних правил. Тобто це система взаємодії економічних суб'єктів, яка базується на особистих відносинах та доповнює або замінює офіційну документацію;

- незареєстровану зайнятість – діяльність, яка не відповідає вимогам до звітності, встановленої державними статистичними органами. Вона вимірюється обсягом доходів, який має враховуватися в національній системі рахунків, проте не був врахований .

Отже, на сучасному етапі економічного розвитку спостерігається взаємопроникнення офіційної та тіньової зайнятості, тобто суб'єкти тіньової економіки активно взаємодіють в офіційних трудових відносинах. Існують причини, які змушують суб'єктів господарювання та фізичних осіб переходити до тіньових відносин.

Пропонуємо виділити основні чинники, що впливають на зростання тіньової зайнятості в країні в умовах війни (рис.1)

Рис.1. Основні чинники, що впливають на зростання тіньової зайнятості в країні в умовах війни

Джерело: складено на основі [6,7]

Регуляторні чинники передбачають значне регулювання ринку праці, державне економічне регулювання, торгові бар'єри, трудові обмеження для іммігрантів. Інтенсивність регулювання можна виміряти кількістю законів і правових вимог у країні. Наприклад, підвищення інтенсивності регулювання знижує свободу вибору для осіб, зайнятих офіційною економікою. Регулювання трудових правовідносин та високий податковий тиск призводять до суттєвого підвищення вартості робочої сили в офіційній економіці, що, своєю чергою, підвищує рівень тіньової зайнятості і тіньової економіки.

Неефективне державне економічне регулювання призводить до браку довіри між бізнесом та владою, надмірної забюрократизованості, недостатньої інституційної та правової бази, що, своєю чергою, породжує формування корпоративно-бюрократичних структур, які фактично заміняють систему державного управління. Іншою проблемою є часта зміна правової бази для підприємництва, що унеможливорює бізнес-планування та сприяє тішовій

економічній діяльності та підвищенню обсягів тіньової зайнятості.

Інституційні чинники включають неефективність бюрократії, низьку якість послуг державного сектору, недосконалість судової та правоохоронної систем. Якщо уряд та адміністрація мають значний вплив на розподіл ресурсів, то корупція посилюється, а отже громадяни втрачають віру в державу. Більш легітимна держава підвищує готовність громадян робити свій внесок у неї, отже готовність до офіційного працевлаштування. Саме тому рівень розвитку інституцій є одним із найважливіших чинників наявності тіньової економіки.

Фіскальні чинники охоплюють податковий тягар, податкову мораль, неефективне адміністрування податків. Стійка податкова система повинна забезпечуватися політикою уряду, що має на меті досягнення відповідності між величиною податкових платежів та якістю суспільних благ, які надає держава.

Податковий тягар від прямих і непрямих податків – фактор, який більшість науковців визнає найвпливовішим, адже що більшою є відмінність між загальною вартістю робочої сили в офіційній економіці та доходами після оподаткування, то більшим є стимул у працівників і підприємств зменшити податковий тягар та працювати в тішовій економіці.

До соціальних факторів належать культурні засади суспільства, рівень життя населення, рівень безробіття, рівень захисту прав та свобод громадян, а також нерівність у суспільстві. Отже, фактори переходу до неформального сектору є не тільки суто економічними, а й часто соціальними або політичними. [6] Для української економіки серед найвагоміших соціально-політичних факторів, на нашу думку, слід виділити такі: розшарування населення, велика кількість пенсіонерів, війна в країні, недосконалість судової системи.

Аналіз тенденцій дозволяє виокремити загрози на ринку праці, загострення яких спричинено розгортанням воєнних дій на території України, серед яких є: посилення напруження на ринку праці внаслідок бойових дій. В результаті воєнних дій відбулось скорочення найціннішого ресурсу країни – людського потенціалу. Найтяжчою ціною для України стали також незворотні людські втрати в результаті бойових дій. Вкрай серйозною соціально-економічною проблемою є масові вимушені переселення. Проблеми трудової

сфери, що загострились внаслідок воєнного конфлікту, зумовили погіршення якісних характеристик робочої сили, падіння рівня життя населення та збільшення економічного навантаження на працюючих, послаблення мотивації до праці, скорочення надходжень до бюджетів і соціальних фондів при збільшенні навантаження на них, а отже, збільшення обсягів тіньової зайнятості. Як наслідок, це зумовило зниження рівня життя працюючих і їх родин, звуження можливості доступу до соціальних послуг. Проблеми на ринку праці загострюються в зв'язку з поширенням значних обсягів довготривалого безробіття, в наслідок якого відбувається ослаблення мотивації до активного пошуку роботи; втрата професійних вмінь і навичок та зменшення конкурентоспроможності працівників; зниження рівня життя, поступова деградація особистості та зростання ризику щодо нездійснення самореалізації.

Отже, період швидких змін особливої важливості набуває рівень адаптивності ринку праці. Адаптивність з одної сторони – це здатність механізму забезпечити здатність суб'єктів ринку праці адекватно реагувати на зміни зовнішнього і внутрішнього характеру та зберігати ефективність використання трудових ресурсів; з іншої сторони – зберігати сприятливі умови для їх розвитку та відтворення. Ознаками, що сприяють адаптивності ринку праці є:

- потенційні можливості реагувати на зміни, забезпечувати стійкість до дії негативних факторів та підтримувати нормальні умови функціонування;
- перманентне накопичення, модифікація, посилення характеристик ефективності ринку праці;
- здатність до постійного оновлення, удосконалення і розвитку, зберіючи та посилюючи конкурентоспроможність;
- сприйняття норм зовнішнього середовища та здатність гнучких змін цінностей, цілей, завдань, мотивацій;
- здатність збалансовувати інтереси, що забезпечує гнучкість та мінімізацію ризиків виникнення конфліктів у взаємовідносинах.

Висновки. Першочерговим завданням функціонування економіки в умовах війни та її відновлення в повоєнний період є мінімізація наслідків

безпекових, гуманітарних проблем та збереження людського потенціалу, який є вагомим джерелом ділової активності та збереження найважливіших державницьких функцій. Пошук можливостей забезпечення функціонування економіки в складних умовах слід розпочинати якомога раніше, ще під час війни, їх використання сприятиме відродженню інституцій, ринків та підприємств; реконструкції інфраструктури; відновленню довіри і сподівань, мотивації до відновлення країни, шляхом офіційної підприємницької діяльності, працевлаштування. Важливим є здатність держави щодо забезпечення безпеки домогосподарств та громад, включаючи економічну безпеку, використовуючи верховенство права та мережі соціальних послуг. Однак, пріоритети економічного розвитку повинні зосереджуватися на зайнятості, заохоченні соціальних інвестицій, пом'якшенні ризиків функціонування бізнес середовища та мінімізації нерівності шляхом розширення можливостей до продуктивної та гідної зайнятості.

Література

1. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI// Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5067-17> (дата звернення: 25.10.2020).
2. Близнюк В.В., Яценко Л.Д. Довготривале безробіття: реалії сучасного ринку праці України. Україна: Аспекти праці. 2021. № 1. С. 17-26. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/19963> (дата звернення: 05.02.2024)
3. Близнюк В.В., Яценко Л.Д. Ринок праці України в умовах війни. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-137>
4. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/12/8/694732/>
5. Тютюник І.В., Антонюк Н.А. і Котенко Н.В. Тіньова зайнятість населення: форми прояву та наслідки для економіки країни. Економічний вісник запорізької державної інженерної академії. 2018. Вип.6. С. 259–263.
6. Faye C. Emerging from the Shadow: The Shadow Economy to 2025 / С. Faye// ACCA. 2017. Р. 1–36.

7. Фінансова політика в умовах тінізації та дисбалансів на ринку праці: методологія та інструментарій : монографія / за ред. І. Г. Лук'яненко. Київ : НаУКМА, 2020. 443 с. ISBN 978-617-7668-16-8

References

1. Verkhovna Rada of Ukraine (2012), The Law of Ukraine “On Employment of Population”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5067-17> (Accessed 05.02.2024).
2. Blyzniuk, V.V. and Yatsenko, L.D. (2021), “Long-term unemployment: realities of the modern labor market of Ukraine”, *Ukraina: Aspekty pratsi*, vol. 1, pp. 17-26, available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/19963> (Accessed 05.02.2024).
3. Blyzniuk, V.V. and Yatsenko, L.D. (2023), “The labor market of Ukraine in the conditions of war”, available at: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/237/6356/13392-1> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-137> (Accessed 05.02.2024).
4. Vinokurov, Ya. (2022), “Millions of Ukrainians lost their jobs because of the war. Where do they get money for living?”, available at: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/12/8/694732/> (Accessed 05.02.2024).
5. Tiutiunyk, I.V. Antoniuk, N.A. and Kotenko, N.V. (2018), “Shadow employment of the population: forms of manifestation and consequences for the country's economy”, *Ekonomichnyj visnyk zaporiz'koi derzhavnoi inzhenernoi akademii*, vol. 6, pp. 259-263.
6. Faye, C. (2017), “Emerging from the Shadow: The Shadow Economy to 2025”, ACCA, pp. 1-36.
7. Luk'ianenko, I.H. (2020), *Finansova polityka v umovakh tinizatsii ta dysbalansiv na rynku pratsi: metodolohiia ta instrumentarij* [Financial policy in conditions of shadowing and imbalances in the labor market: methodology and tools], NaUKMA, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 06.02.2024 р.